

Михайло МІНАКОВ
Сучасність і мир.
Уроки прикладного просвітництва Канта

*Михайло Мінаков – доктор філософських наук,
керівник Української дослідницької програми Інституту Кеннана,
старший науковий співробітник Міжнародного наукового центру ім. В. Вілсона,
головний редактор часопису «Ідеологія і політика».*

У статті розглянуто основні уроки кантівського філософського проекту вічного миру в контексті становлення Модерну з його політичними системами і міжнародним ладом. Автор аналізує історію філософських і політико-правових позицій у розвитку ідеї вічного миру, а також історико-політичний контекст Кантового проекту. У третій частині статті подано аналіз пропозицій Канта щодо інституціонального облаштування вічного миру, розвитку конституційних республік і світової федерації народів. Автор висноує, що в ситуації «другого Модерну» досвід ранньомодерних філософських пошуків спонукає сучасних філософів до активного діалогу з державними діячами, а також до лідерства в інституціональній розбудові передумов громадського миру і попередження воєн у східно-європейському регіоні.

Ключові слова: Просвітництво, мир, модерн, другий модерн, модерність, Кант, прогрес, сучасність, знесучаснення, демодернізація, Україна, пострадянські суспільства

Наша східноєвропейська сучасність знов загрожена. Сили демодернізації можуть запроторити нас за ґрати кристалу архаїки. Після семи десятиріч років різноякісного повоєнного миру наш край занурився у війну. Після подій 2014 року скептичний виклик «Як можлива поезія після Освенцима?» переріс у запитання «Як можлива філософія після трагедій на Майдані, в Одесі та на Донбасі?»

У цій реконтекстуалізації запитування можливо досягнути цілу сукупність проблем української сучасності і водночас сучасної практичної філософії — з її моральними, міжнародно-правовими та філософсько-політичними складовими. Той дегуманізуючий культурний стан, до якого дійшли

пострадянські народи, пострадянські політичні культури, вимагає належної філософської рефлексії та відповідей, адекватних наявним потребам.

Знесучаснення пострадянського простору повертає сучасну людину до двоїстого вибору: між прийняттям традиції чи відстоюванням модерності. Це – вибір між колективним історичним та комунікативно-раціональним аргументом, між уявним поверненням до сконструйованого минулого чи активної свідомої творчості сучасного майбутнього.

Як той, хто вибирає орієнтацію сучасності на майбутнє, я вважаю за необхідне аргументувати свій вибір. У парадоксальний спосіб серед кількох перспективних способів аргументації у суперечці із консерватизмом посилення на минуле сучасного світогляду має одну значну перевагу. Попри те, що історичний аргумент – прерогатива неотрадиціоналізму й консерватизму апропо, цей аргумент на користь прийняття модерності має особливу вагу: він пропонує альтернативу консерватизму на його легітимній території. Досвід переходу від політичної архаїки до сучасного політичного мислення-діяння може стати корисним у дискусії.

У цьому контексті досвід європейських філософів XVII–XVIII століття – попри часову та культурну визначеність – має універсальне значення. Зокрема, раціоналізація життєсвіту як «упорядкування хаосу» та «просвітлення темряви» починається зі світоглядних викликів географічних відкриттів та дискусії католиків і протестантів Заходу. Однак аргументація на користь цієї раціоналізації та спроби її нормалізації й дисциплінування відбувається саме в умовах філософського мислення Просвітництва, що свідомо домагається подолання культурного контексту і пропонує аргументи й висновки, які мають вагу в будь-якій географічній та часовій перспективі.

Універсалізм просвітницького проекту, за всій його ґрунтованості у філософії, домагається значущості не тільки у просторі мислення. Універсалізм передусім означає конвертацію філософських висновків у практичний вимір. Просвітництво має відверто соціально-політичні та соціально-економічні практичні наслідки.

Уявлення про єдиний світ, в якому людина-дівець і мислитель має універсальні приписи, що спрямовують як її/його життя, так і життя її/його спільноти, і життя людства в цілому, стають тими соціально-епістемологічними структурами, що впливають на ставлення до політичного як до того, що може бути побудовано відповідно до 1) ідеалів права, рівності і справедливості та 2) завдання життєствердності. Саме патос встановленого на віки миру і продовження життя в багатоманітті його форм лежить в основі ідеї «прикладного просвітництва».

Просвітницька раціоналізація політичного як нерозривного теоретично-практичного процесу пов'язана з філософською дискусією про можливість вічного миру. Мир у цьому розумінні – така політична конструкція, яка стає можливою лише за умови застосування раціонального аргументу як у побудові політичної системи, так і в побудові умов співіснування політичних систем. Раціональність – у її комунікативній, моральній та публічній

силі — виступає принципом і засобом припинення конфліктів, що забирають життя і припиняють можливість існування людей, із якими б традиції, культурами і народами вони себе не ототожнювали.

Водночас раціоналізація політичного є тривалим процесом, у якому проявляється внутрішня суперечність раціональності: між егоїстичними інтересами індивіда й інтересами людського роду як *спів-*носія раціональності, між публічністю і приватністю, між конфліктністю та здатністю підтримувати мир. І саме тут важливо повернутися до Кантового проекту «вічного миру», чії теоретико-практичні засади можуть допомогти у *ре-*легітимації сучасності в період кризи модерності й обіцянки «другого Модерну» у Східній Європі.

Тож у цій статті я 1) розгляну історичний контекст мислення Канта щодо «вічного миру», 2) розгляну положення трактату І. Канта «До вічного миру» та 3) розгляну ті філософсько-політичні ідеї, що долають свою історичну визначеність в його трактаті та можуть бути корисними у протистоянні демодернізації суспільств Східної Європи.

1. Історичний, політичний та ідейний підтекст Кантового трактату «До вічного миру»

Імануель Кант (1724–1804) написав і видав трактат «До вічного миру» 1795 року. Цей трактат – своєрідний заповіт для нефілософської аудиторії, який кенігзберзький філософ написав для перегляду певних консенсусів просвітників щодо можливостей встановлення миру й перспектив переходу тогочасних політичних порядків до функціонування у формі республік. Водночас Кант підсумував два десятиріччя власних розмислів про історію і політику, що почалися від першої версії «Критики чистого розуму» і проходили окремою темою чи не в кожному наступному творі.

У XVIII ст., почасті внаслідок критики політичних ідей Томаса Гоббса (Leviathan, 1651), Джона Локка (Two Treatises of Government, 1689) і Вільяма Пена (Essay towards the present and future Peace in Europe, 1693), почасті через реакцію інтелектуалів і політичних еліт на ідею аббата Сен-П'єра (Projet pour rendre la paix perpetuelle en Europe, 1713) про необхідність «союзу держав» для встановлення миру, теорія вічного миру стає важливою частиною публічних дебатів між філософами, правниками і навіть політиками. Європейські інтелектуали обговорювали умови можливості припинення війн та встановлення міжнародного порядку, що вів би до тривалого, а в ідеалі – вічного – миру.

Обшир теоретичних позицій просвітницької філософії і юриспруденції щодо вічного миру ґрунтовно проаналізовано в нещодавній розвідці Йоахима Краузе щодо політико-правового контексту Кантового «Трактату»¹.

¹ І. Краузе, «Кант і його время. Трактат «К вечному миру» на фоне французької революції и последующих войн», в *Кантовский сборник* (Калининград: Издательство РГУ имени И. Канта, 2013), 33-45.

Й. Краузе, зокрема, показав, як відбувається перехід просвітницької дискусії від думки про умови союзу держав, що знімає потреби у війні, до концепції вічного миру і до радикальної позиції Шарля Луї де Монтеск'є, озвученої 1748 року, згідно з якою вічний мир можливий лише між республіками. Німецький соціолог та історик права також правильно вказав на те, що трактат Канта є, по суті, ревізією ідей Монтеск'є. Адже після двох анексій 1790-х років – протиправного захоплення країн Райнланду республіканською Францією та поділом майже республіки Речі Посполитої польської трьома монархіями – ідея миролюбности, конкурентоздатности та життєспроможности республік мала бути переглянута. І саме в ревізії ідеї Монтеск'є про умови можливості вічного миру Кант постає як прикладний просвітник, який реалізовує настанову критичної філософії про нерозривність теорії і практики. На мою думку, єдиним ганджем розвідки Краузе є неухважність до конфлікту навколо кантівської ідеї вічного миру у Генце, Фіхте і Ліста, а також втрата з поля зору передпросвітницької дискусії про мир.

Важливо указати на те, що вся дискусія про мир відбувалася в рамках, встановлених попередньою дискусією католиків і просвітників XVI–XVII ст., яка була співприсутня і в просвітницьких суперечках. Ці рамки визначало напруження між послідовниками вчення бл. Августина (*De civitate Dei*, 412?) щодо того, що вічний мир досяжний лише у Вишньому Граді², та послідовниками ідей Еразма Роттердамського (*Querela pacis undique gentium ejectae profligataeque*, 1517) і Федера Зебастіана Франка (*Das Krieg büchlin des Frides*, 1539), які говорили про можливість втілення миру на основі практичного застосування вчення Євангелія в житті людських колективів. Почасті результати цих дебатів були артикульовані у західноєвропейському міжконфесійному компромісі, вираженому в статтях Вестфальського миру (1648) як “*pac christiana universalis perpetua*”.

Ще одна ідея, яку підхоплює та відстоює Кант, походить із позиції, спільної для Франсіско Суареса (*De Charitate*, 1621) та Гуго Гроція (*De Jure Belli ac Pacis*, 1625). Тут ідеться про необхідність встановлення миру не лише між християнськими народами, але між усіма народами світу. Щоправда, глобальність миру в обох мислителів залишалася ціннісно необґрунтованою та не мала реалістичних пропозицій щодо застосування цієї норми. Для Канта просторові умови (загальність і глобальність) та часові умови (вічність і відкритість до майбутнього) миру – винятково важливі для доведення реалістичности плану мирного переустрою людства.

² *De civitate Dei*, XIX 10-13, 26-28. Великою мірою свої позиції католики аргументували також із посиланням на Данте (*Monarchia*, 1310), Марсіло Падуанського (*Defensor Pacis*, 1324) та Фому Аквінського (*Summa theologica*, 1265–1274), які знаходили нові історичні докази на підтримку вчення бл. Августина. Спільна позиція полягала в неможливості постійного миру в поцейбічному світі, можливості тимчасового миру лише в межах одної держави, уявлення про мир лише як допоміжну умову для упокорення вчення Христа та уявлення про те, що мир походить з розуміння Христових істин, зокрема про справедливість (що залишало мусульман чи юдеїв поза спільнотою укладання миру).

Трактат Канта «До вічного миру» стоїть в одному ряду з іншими творами про підстави можливості вічного миру. Цей ряд набагато більший, ніж його пропонує розглядати Краузе. Зокрема, у ньому є концептуальні тексти, які написали Джамбатіста Віко (*De universi juris uno principio et fine uno*, 1720), Християн Вольф (*Ius Naturae*, 1758), Шарль Луї де Монтеск'є (*De l'esprit des lois*, 1748), Вольтер (*Paix perpetuelle*, 1769), Жан-Жак Руссо (*Du contrat social*, 1762; та *Extrait du projet de paix perpetuelle*, 1761), Джеремі Бентам (*Principles of International Law*, 1789/1843), Томас Пейн (*The Rights of Man*, 1791), Джеймс Медісон (*Universal Peace*, 1792), Йоган Готліб Гердер (*Briefe zu Beförderung der Humanität*, 1793), Фрідріх фон Генц (*Über den ewigen Frieden*, 1800), Йоган Готліб Фіхте (*Der geschlossene Handelsstaat*, 1800) та Фрідріх Ліст (*Das nationale System der politischen Ökonomie*, 1841). Темі цього ряду – умови можливості вічного миру, баланс сил у світі, право і сила, мораль і політика, принципи республіканізму. Всі ці теми артикульовано і в трактаті Канта.

Однак варто звернути увагу на ревізійністичну іронічність Канта до просвітницького теоретизування про мир і політику. Сучасник двох несправедливих і ґрунтовно протиправних анексій, Кант намагається переглянути вірування в те, що республіки як політичні влади, основані на праві та поділі влади на гілки, мають бути миролюбними та міцнішими за монархії. Фактично, він повертається до перегляду актуальності власних ідей про поділ світу на феноменальний та ноуменальний, щоправда, тепер у теоретико-політичному розрізі.

Досвід постреволюційної Франції – перше практичне політичне втілення просвітницьких ідей – показав, що миролюбність не обов'язкова характеристика республіки. Надія на те, що суспільна угода про межі «політичного тіла» та розподіл влад припинить війни, виявилася занадто ентузіастичною. Також й інше очікування просвітників, що республіка виявиться потужнішою за монархію, на прикладі розподілів Польщі показало себе утопічним. Тож Кант, зважаючи на перевірку концепцій історичним досвідом Європи, іронічно указав на те, що вічний мир можливий лише на цвинтарі: доки людина живе, мир проблематичний.

«[Вічний мир.] Чи звернено цей сатиричний вираз на вивісці отого голландського шинкаря, де зображено цвинтар, до людей загалом? Чи до очільників держав, які все ніяк не наїдять-ся війною? Чи, може бути, взагалі лишень до філософів, які марять цією солодкою мрією?»³.

Цю саму згадку про голландський жарт із цвинтарним миром можна знайти в *Codex diplomaticus* (1693) Ляйбніца. Це, як на мене, свідчить про те, що сам Кант розглядав трактат мало не продовженням Ляйбніцевого кодексу – але тепер не для дипломатів і генералів, а для урядовців і політиків.

³ I. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf," in *Kant I. Werke in zwölf Bänden, Band 11*, Herausgeber Wilhelm Weischedel (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977), 197.

Кант продовжує лінію, що її запропонував Лябніц: філософи мають говорити з сильними миру цього, робити філософські принципи застосовними для раціоналізації, впорядкування і просвітлення хаотичного світу.

У цьому аспекті Кантів ревізіонізм полягає у винесенні вічного миру до світу цілей, надання йому регулятивного, а не конститутивного характеру. Мир як мета утримує спілкування людей у політичному вимірі, поєднаному із моральним світом. Тут політика і свобода стають союзниками продовження життя розуму і розумних моральних істот.

2. Структура і загальний зміст трактату

Імануель Кант поєднує два плани розгляду проблематики миру – прагматичного та трансцендентального – у трьох частинах трактату. Назва «До вічного миру» артикулює загальну спрямованість трактату бути дороговказом, практичним керівництвом до застосування.

Перша частина трактату складається з шести попередніх статей (Prälirninartikeln), що уможливають дієвість основних положень уявної угоди про вічний мир. Маючи статус «трансцендентальних приписів», вони звернені до тих, хто укладатиме власне статті мирного договору: урядовцям та парламентарям.

Перші два положення встановлюють:

«Жодне укладання миру не може вважатися за таке, якщо це відбувається із таємним збереженням підстави до майбутньої війни»⁴.

«Не має бути жодної самостійної держави (байдуже, великої чи малої), яку було би можливо отримати у спадок, чи в обмін, чи як покупку, чи як дарунок»⁵.

У цих статтях Кант продовжує логіку просвітників-попередників на встановлення межі для поведінки держав і урядів під час війни. Вислови у вигляді заборон та пояснення до них постулюють можливість союзу (порядку на умовах угоди між державами) лише між республіками, де початок війни можуть оголосити тільки ті, хто відчуває на собі всі наслідки війни (на відміну від монархії).

Також ці два положення містять наслідки рефлексії щодо подій початку 1790-х років. У першому положенні розміщено реакцію на те, що Базельську угоду 1795 року між Пруссією та Францією було порушено вже за кілька тижнів. Що стосується другого положення, то тут я згоден з Йоахимом Краузе, який доводить, що Кант розвиває положення Сен-П'єра щодо залежності долі держави від рішення населення, але тепер зважаючи на поділи Польщі та долю Базельської угоди⁶. Фактично, Кант

⁴ I. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf" 196.

⁵ Ibid.

⁶ И. Краузе, «Кант и его время. Трактат «К вечному миру» на фоне французской революции и последующих войн», 37.

перевіряє попередні ідеї просвітників на придатність до сучасного йому політичного ладу.

У першій статті також ідеться про вимогу до тих, хто укладає мир, бути щирими в намірах укласти його саме як вічний. Цей темпоральний вимір першої попередньої статті встановлює універсалістичні рамки для міжнародно-правового документа. А вже у другій статті Кант розвиває тему намірів в універсалістичній ідеї держави: держава є морально-правовою автономією, чий моральний фундамент дозволяє говорити про неї в термінах метафори «індивіда», суверенної спільноти людей.

Цей моральнісний вимір мирних статей також поширюється на уявлення про публічність. Важливо звернути увагу на наявність чіткої вимоги публічності у справах миру між державами. По суті, перед нами одна з перших вимог практикування публічності в міжнародній політиці. У першій статті йдеться про публічність як доступність до інформації про наміри сторін, а в другій – про докорінну відмінність держави як публічної справи (*res publica*) від приватної справи, яку справді можна купувати, продавати та успадковувати.

Із двох попередніх положень впливає третє «завершальне»:

«Постійні збройні сили (*miles perpetuus*) мають із часом зникнути»⁷.

У поясненні до цієї статті знаходимо той практичний аспект, якого бракувало Сен-П'єрові, Монтеск'є та Вольтерові в їхніх проєктах вічного миру. Третє положення скасовує армії нападу і створює армії захисту. Республіки втрачають засоби нападу одне на одне. Тим самим республіки здобувають моральну вищість перед монархіями, відмовляючись від підходу до людини як засобу війни (солдата).

Також ця стаття спирається на розуміння держави як сукупності інститутів зі своїми засадничими інтересами. Вимога зруйнувати постійну армію – це добре продуманий і аргументований припис знищити один із перших модерних інститутів європейських держав. Реформи західноєвропейських армій в XVII–XVIII ст. є взірцями застосування інструментальної раціональності, де дегуманізуюча ідея дисципліни перетворювала людину на механізми досягнення мети, а жорстка ієрархія та принцип вищости наказу утримувалися жорстокістю покарань. Армія як ранньомодерний інститут швидко стала надпотужним агентом соціального й економічного розвитку європейських народів, яку Кант справедливо розглядав як рушійну силу відтворення воєн.

Захисну функцію держав Кант пропонує передати «ополченням», озброєним громадянам, які би не мали інтересу до нападів і були би непереможними в захисті. Фактично йдеться про спробу протиставити логіці війни

⁷ I. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf", 198.

економічне мислення. Однак творчий потенціал грошей у справі подолання насилля сам потребує попередньої умови. Четверта стаття встановлює:

«Борги держави не мають використовуватись як засоби зовнішньої політики»⁸.

Ця стаття спрямована проти руйнівного ефекту економічної раціональності. Визнаючи за економікою потугу, що може привести до розвитку миру, Кант має досвід патологічного застосування економічного аргументу для продовження війни, зокрема Британською імперією та Римською Священною Імперією германської нації. Зовнішні борги мають бути позбавлені статусу причини для оголошення війни. А також практики надання чи отримання боргів мають бути обмежені як економічні підстави самовідтворення війни.

П'яте положення проголошує право суверенітету як ще одну передумову миру:

«Кожна держава мусить утримуватись від насильницького втручання у політичний лад та врядування іншої держави»⁹.

Ця попередня заввага підкреслює важливість суверенітету народу. Підставовою ідеєю тут є саме практикування поваги до морально-правової автономії суспільств. Кілька прикладів із сучасної Канту політичної ситуації, які він наводить у пояснювальній частині, показують, що порушення принципу суверенітету руйнує можливість переходу від міжнародних відносин до універсальної правової системи «союзу народів». Неповага до суверенітету – це джерело воєнного стану і принцип його відтворення.

Останнє шосте положення підбиває підсумок усіх попередніх:

«Жодна держава під час війни не може застосовувати такі ворожі дії, які б зробили неможливими взаємну довіру в [стані] майбутнього миру, наприклад: відправлення таємних убивць (*percussores*), отруйників (*venefici*), порушення умов капітуляції, намовляння до зради (*perduellio*) у завойованій державі»¹⁰.

Заборону на диверсії часто розглядали в коментувальній літературі за ознаку утопічності кантівського трактату. Однак, зважаючи на пояснення до тези, слід згадати, що завдання Канта – створення метаправа, або ж третього рівня прав на додаток до національного права та міжнародного права. Фактично шостий припис вимагає поваги до правил як таких, зокрема й до правил ведення війни. Зважаючи на той жалюгідний реальний стан ресурсів для встановлення миру, повага до правил може виявитися тією «соломин-

⁸ Ibid.

⁹ I. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf," 199.

¹⁰ Ibid., 200.

кою», яка дозволить утримувати надію розумних істот на існування в мирі колись у майбутті.

У цій першій частині трактату положення поділяються на приписи «суворого дотримання» (1, 5, 6) та правила, що поширюють повноваження миротворців і спрямовують реальність до майбутнього миру (2, 3, 4). Разом вони утворюють ситуацію такого собі *ще-не-миру*, яка може стати підґрунтям для реалізації основних положень про вічний мир. Відсутність війни ще не є миром, а тим більше – вічним миром. Лише через право людство може дістати-ся сталого миру.

Друга частина трактату містить основні положення (Definitivartikel) угоди про вічний мир.

Стаття 1: «Суспільний устрій у кожній державі мусить бути республіканським»¹¹.

Стаття 2: «Міжнародне право мусить бути основано на федералізмі вільних держав»¹².

Стаття 3: «Право світового громадянства мусить обмежуватися умовами загальної гостинності»¹³.

Саме в цій частині Кант артикулює свою теорію публічного права. Тут же філософ прояснює моральні апріорні підстави можливості вічного миру. Зокрема, філософ пропонує до побудови потрібну систему права – національну, міждержавну та світово-громадянську (чи *всесвітньо-цивільну*). Перша мала би забезпечити відносини громадян у республіках. Друга – відносини між державами як «індивідами» світового товариства. Третя – відносини у федерації держав світу на основі, що забезпечує збіг моральних та правових засад, але не політичних інтересів республік.

Отфрід Хьофе у своєму аналізі кантівського трактату зазначає, що і формулювання, і аргументація в цій частині зорієнтовані на людей, які ухвалюють рішення – на політиків та державців, а не колег-філософів¹⁴. Я згоден із цією оцінкою, адже – попри філософську значущість трактату – він має застосовний характер. Кант пише цей текст для неакадемічної аудиторії.

У другій частині Кант висловлює кілька базових припущень щодо миру, війни, суспільства і «природи людини», які я детальніше розгляну в другій частині цієї статті. Зараз же важливо вказати на те, що в аргументах на користь положень Кант дає підсумок і своїм філософським розвідкам людської історії і суспільства, які починає ще в першій «Критиці» (1781) і детально описує в «Ідеях до загальної історії з огляду на світове громадянство» (1784).

Ці два чинники – зорієнтованість на практиків держуправління і підсумковий характер тексту – примушували Канта обмежувати самого себе

¹¹ I. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf," 204.

¹² Ibid., 209.

¹³ Ibid., 214.

¹⁴ O. Höffe, "Der Friede – ein vernachlässigtes," Einleitung *Zum ewigen Frieden* von I Kant, Herausgeber O.Höffe (Berlin: Akademie Verlag, 2004), 10

у власному ригоризмі чи систематизмі. Раз у раз в проясненні остаточних положень він обмовляється, що хотів би сподіватись на більше, ніж, наприклад, світовий союз народів, чи очікував би радикальнішої реалізації розумних засад у житті людства. Однак сам себе стримує, доводячи, що філософи – не мрійники, а їхні поради політикам – значущі, важливі, та ще й не становлять загрози панівному становищу політиків.

Нарешті у третій частині трактату філософ уміщує два додатки: «Про гарантію вічного миру» і «Таємну статтю до вічного миру». Обидва ці тексти мали посилити аргументи другої частини у прагматичному розумінні. З одного боку, вони показували зв'язність філософської позиції Канта, а з другого боку, висвітлювали стосунки між політиками та філософами.

У додатку про гарантію вічного миру Імануель Кант повніше розкриває свої погляди на теоретичні аспекти вічного миру. Йому йдеться про зв'язок між моральними засадами права і телеологією природи. Мир – є конечна мета соціального розвитку людини і людського суспільства. У висвітленні цієї позиції філософ повертається до ідей третьої «Критики» та своїх попередніх філософсько-політичних творів 1780-х та початку 1790-х років.

Я також погоджуюся із оцінкою Отфріда Хьофе першого додатку як того тексту, в якому Кант звертається до тогочасних політиків і юристів, що поділяли ідеологічну позицію незацікавленості в політиці й праві за межами власне окремої «політії»¹⁵. Справді, як практик-просвітник Кант намагається подолати стереотип тогочасних (та і сучасних нам) державців, що сенс політики перебуває в межах одної окремої держави. Однак уже в XVIII ст. перспектива глобалізації ставала дедалі помітнішою, що унеможливлювало ефективність управління державників-егоїстів. Кант відверто говорить про глобальну пов'язаність держав і наявність ряду спільних інтересів, на балансуванні яких можливе подолання природного стану війни.

У другому ж додатку Кант вступає у певну суперечність із самим собою. Якщо на початку трактату він висуває вимогу до публічності угоди про вічний мир, то таємність порушує цей засадничий припис. Філософ сам зізнається у цій суперечності¹⁶. Однак виправданням такому вчинку слугує повага – як формулює Кант – до «авторитету» й «мудрости» уряду держави. Філософи мають підтримати «державу» мудрою порадою «тихо-мовчки» (*stillschweigend*), не підриваючи її загальний незаперечний авторитет джерела істини. Це рятує також і авторитет філософів, які утримаються від занурення в «пропаганду»¹⁷.

І в цій же частині для посилення своєї позиції Кант уміщує додаток до додатку – ставить невеличкий підрозділ «Про непорозуміння між мораллю і політикою з огляду на вічний мир». Розмисли тут ще раз показують намагання перекласти критичну філософію мовою, зрозумілою для політиків і

¹⁵ Ibid.

¹⁶ I. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf," 227.

¹⁷ Ibid., 228.

юристів. У боротьбі з макіявелізмом та цинізмом, Кант намагається показати прийнятність і навіть ефективність морального аргументу в політиці.

Зважаючи на зазначений історико-філософський та історико-правовий контекст, а також зміст частин трактату «До вічного миру», я хотів би вказати на засади прикладного просвітництва, що і сьогодні мають значущість для людей пізньомодерного суспільства.

3. Уроки Канта: людина між вічним миром і перманентним конфліктом

Проект вічного миру в Канта оснований на трьох засадах: (1) практична прикладна настанова, (2) політична й релігійна незаангажованість, (3) конституційний республіканізм як інклюзивна ідеологічна позиція.

Практична прикладна настанова робить ідею вічного миру не предметом інтелектуальної дискусії, а одним із завдань просвітницького проекту. Це завдання пов'язане із ширшою метою Просвітництва – створити простір для реалізації потенціалів людини й людства, реалізації розуму. Мир для цього проекту – необхідна передумова, яка підважує впливовість архаїки «природного стану» і перешкоджає становленню модерності. Війна повертає нас до минулого, до відтворення ситуацій, до логік помсти. Модерний мир відкриває майбутнє для реалізації розумних начал.

У вступній частині до основних положень трактату Кант встановлює:

«Стан миру серед людей, які живуть поряд, не є природним станом (*status naturalis*), і навіть більше – ним є стан війни, тобто якщо не прямо ведуться ворожі дії, то ними постійно загрожують. Отож стан миру має бути *встановлено...*»¹⁸.

Завдання встановлення миру має бути реалізовано на принципах розуму: свобода, право і моральність.

Оскільки таке завдання звучить утопічно, філософові доводиться обмежувати себе в артикуляції того, що читачі трактату – політики і юристи – можуть сприйняти за утопічне. Одною з наскрізних ліній аргументації і риторики трактату є антиутопійність, іронія до ентузіязму («*Schwärmerei*») і застосовність пропозицій.

Передусім застосовність стосується створення таких державних інституцій і інституціональних політик, які би просували мир і зменшували інтереси тих, хто потребує війни. Фактично Кантові йдеться не просто про просвітницьке вірування в модерні інститути, які би раціоналізували життя. Його позиція набагато ригористичніша: діяти мають лише життєствердні модерні інститути. Кантова інституційна пересторога, яка суголосна критиці модерну в Макса Вебера, Макса Горкгайма, Теодора Адорно і Юргена Габермаса, приміром, стосувалася заборони постійної армії і немеритократичної бюрократії. Кантів вічний мир ґрунтувався на «Системі», однак у її

¹⁸ Ibid., 204.

мінімалістичному вигляді. Політична модерність має бути основана на інститутах, які впроваджують права і роблять їх змістом політики; але такими можуть бути зовсім не всі інститути. Те, що пізніше Габермас назве «комунікативною раціональністю», вже в трактаті «До вічного миру» зазнає своєї першої артикуляції.¹⁹

Такий модернізм Канта можливий внаслідок того, що в нього вийшло обмежити себе і в артикулюванні власної політико-конфесійної ангажованості. Досвід розриву із пієтизмом і проживання власної ідентичності як самосвідомого – і критичного до себе – просвітника дарував Кантові можливість певною мірою контролювати свої ідентичності у проектуванні глобального й вічного миру. Як Вольтер, Руссо чи Гоббс, Кант свідомо утримується від участі в політичній боротьбі того часу, поділяючи думку, що безпосередня участь у політиці зменшує шанси реалізації проекту глобального миру. Однак, на відміну від них, Кант переконаний у можливості використовувати політичні й державні інституції для встановлення й інституалізації стану вічного миру.

Я також погоджуюся з тезою Отфріда Хьофе про те, що свідоме утримування від конфесійної позиції, на відміну від Сен-П'єр, Еразма і Франка, дозволяло Кантові говорити про мир справді глобальний, а не примирення лише християнських народів²⁰. У XIX ст. неокантіянци південно-західної школи намагалися «націоналізувати» і «лютеранізувати» філософський доробок Канта. Зокрема, Фрідріх Паульсен висунув тезу про «протестантську природу філософії Канта»²¹. Однак ідеї і аргументи трактату «До вічного миру» заперечують паульсенівський конфесійний патріотизм. Рамки вічного миру – людство, глобальність і вічність. Універсалізм Кантового проекту долає межі традиціоналістичних інтерпретацій політики.

Нарешті конституційний республіканізм Канта пропонує інклюзивну ідеологічну основу для модерної держави. Зважаючи на телеологічну природу людського розуму, виражену в схильності поступу в напрямі «царини моральних остаточних цілей», філософові йдеться про те, аби зменшити опір архаїчних чи інструментально-раціональних інститутів наявних держав зростанню впливовості свободи.

Республіканізм Канта, як його виражено в трактаті, проявляється в таких положеннях:

1. Республіка – це держава, інституційний принцип якої полягає в розведенні гілок влади (передусім виконавчої та законодавчої) задля гарантування свобод і прав рівноправних громадян.

«Республіканський устрій оснований, по-перше, на принципах свободи

¹⁹ Зрештою, Габермас і сам пов'язує свою комунікативну філософію із кантівським доробком. Про це див.: J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Bd. 1 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981), 36.

²⁰ O. Höffe, "Der Friede – ein vernachlässigtes," 14.

²¹ K. Paulsen, *Kant, der Philosoph des Protestantismus* (Berlin: W. von Gruyter, 1900), 1-2.

членів суспільства (як людей); по-друге, на засадах залежності всіх від єдиного спільного законодавства (як підданих); і, по-третє, на законі рівності (як громадян)...»²².

Тут Кант іде за Руссо, висуваючи спільноту людей на перше місце у визначенні республіканського устрою. Але акцент в ідеї республіки Кант робить на інституційній облаштованості порядку: суспільна угода громадян може функціонувати лише за умови поділу влад на законодавчу та виконавчу.

Це визначення республіканського устрою також слід читати в контексті нормативного розуміння республіки в інших творах Канта (у «Критиці чистого розуму», «Метафізиці моральності» чи «Суперечці факультетів»). Наприклад, у «Суперечці факультетів», що були написані водночас із трактатом «До вічного миру», Кант називає республіку “*respublica noumenon*”²³. У «Метафізиці моральності» йдеться про «чисту республіку» (“*eine reine Republik*”) як про «довершений правовий уклад між людьми... як речами в собі»²⁴. А в «Критиці чистого розуму» філософ говорить про республіку як Платонову республіку, що втілює в політичних інститутах структуру розуму з його гармонійною та ієрархічною структурованістю спроможностей²⁵. Певною мірою, я згоден із дослідником кантівської правової філософії Го-Вон Юнгом, який говорить про республіку як водночас чистий принцип моральності і факт соціальної реальності в Канта, як точка збігу ноуменального та феноменального світу²⁶. Отже, за прикладною риторикою Канта в трактаті приховано критичну метафізику права й політики. Але приховування свідчить і про те, що його вчення про республіку в рамках тексту має характер компромісу.

2. Республіка – це особливий етос, де громадяни реалізують свою розумну людську природу в активній участі у законодавчих процесах. Ця активність робить можливим верховенство права, де мораль і політика можуть збігатися. Республіканський етос виявляє себе простором можливості для життя і творчості людини в нерозривності феноменальної і ноуменальної природи.

3. Республіка – агломерат інститутів миру. Якщо республіка не впадає в патологічний стан, коли в законодавстві починають діяти інтереси чи то більшості, чи то одної групи, то політичне ціле громадян не зацікавлене в нападі. Війна можлива лише захисна. Тоді як мир – основа існування і співіснування людських розмаїтих колективів.

²² I. Kant, “Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf,” 205–06

²³ I. Kant, “Streit der Fakultäten,” in *Kant I. Werke in zwölf Bänden, Band 11*, Herausgeber Wilhelm Weischedel (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977), 364.

²⁴ I. Kant, “Metaphysik der Sitten,” in *Kant, I. Werke in zwölf Bänden, Band 8*, Herausgeber Wilhelm Weischedel (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977), 464, 497.

²⁵ I. Kant, “Kritik der reinen Vernunft (AA),” in *Kant, I. Werke in zwölf Bänden Band 3/4*, Herausgeber Wilhelm Weischedel (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977), 201

²⁶ Ho-Won Jung, *Volkssouveränität, Representation und Republik* (Würzburg: Königshausen und Neumann, 2006), 14.

4. Республіка – це регулятивна мета, прагнення до якої створює політичні передумови для реалізації і людини, і людства в цілому. Публічність і відкритість є основним принципом для республіки відновлювати баланс сил і інтересів всередині спільноти, попри конфліктогенну «протиспільну спільність» людей. Публічність і відкритість республіки роблять її місцем повної дії автономного та автентичного суб'єкта, що водночас мешкає у феноменальному та ноуменальному світах.

5. Регулятивність республіканського ідеалу дозволяє уникнути і утопізму, і ескапізму, і самоіронії, які демонстрували просвітники з числа попередників Канта. Всі три позиції підривали впливовість проєктів «вічного миру» на політичні еліти. Однак цей вплив є винятково важливим для Канта. Трактат мав показати державцям, попри їхній цинізм та груповий егоїзм, що вічний мир – не порожня балаканина (“keine leere Idee”).

У цьому аспекті Кант вдається до різних засобів: пропонує секретність діалогів політиків і інтелектуалів (і це попри власну вимогу публічності всіх статей миру), натяком порівнює політиків із дияволами (що керуються в політиці лише власними та груповими інтересами, а також обмежують своє мислення суто розсудком, тобто уникають присутності в ноуменальному світі). Крім того, Отфрід Хьофе говорить про переконливу картину вічного миру Канта через опис багатоманітності вимірів миру: мир між окремими людьми, мир між конфесіями, мир і природа (екологічний вимір), космічний вимір миру, що долає ієрархії усталеного світового порядку, соціальний мир, правовий мир і політичний мир²⁷. Усе разом має дати зрозуміти політикам: вічний мир – це можливість, це можливе політичне майбутнє зі своїми вигодами для тих, хто стане його лідером.

Республіка – поза її можливими імперськими (сучасна Кантові Франція чи Голландія попередніх століть) та націоналістичним (Кант використовує «демократія» саме в цьому розумінні) патологічним втіленням – є поєднанням громадян, в якому принципи спільного укладання законів відповідають принципам рівності всіх громадян і не дозволяють більшості керувати меншістю. Саме така конституційно облаштована республіка є передумовою «вічного миру» зсередини світового правового устрою.

Маючи досвід республіканських патологій, Кант розглядає радикальну модель «республіки дияволів». У цій моделі агенти не мають ані совісті, ані зацікавленості в свободі чи праві. Усе, чим вони керуються, — розсудок та власний інтерес. Але навіть істотам, які керуються лише діяльним розсудком (тобто дияволам), достатньо спроможностей для побудови громадянської автономії із власним законом, що протидіятиме війні. Також і люди, громадяни власної республіки, будуть не зацікавлені у веденні воєн з метою захоплення: простий розрахунок власних інтересів (і вітальних, і політичних, і економічних) покаже, що війна невигідна. Піддані монархії чи

²⁷ O. Höffe, “Der Friede – ein vernachlässigtes,” 13-8.

патологічних республік (де громадянство не є станом свободи й рівності всіх) перетворюють себе на знаряддя, втрачаючи статус людини і відчужуючи себе від ноуменального світу. Фактично в основі кантівських положень про республіку і вічний мир лежить його ж вчення про судження.²⁸ Лише збалансована трьома конституційними принципами республіка дає можливість поєднувати феноменальний і ноуменальний світ, розсудок і розум людини, перетворюючи її на громадянина.

Фактично, як уже було зазначено, кантівський конституційний республіканізм – це компроміс між тим, про що говорить його філософія, і тим, про що говорить його досвід. Другим концептуальним компромісом є «світова федерація» як неполітичний правовий громадянський союз народів.

Світова федерація як союз народів – це компроміс між політичним принципом єдності людства й історичним досвідом. Телеологічна природа людського розуму наперед визначає регулятивну мету розвитку людства – мирний стан, оснований на верховенстві права, де сполучаються моральний та політичний виміри людського життя. Історичний досвід людства говорить про те, що держави – і владні еліти – не дадуть можливості для побудови світової республіки у правовий спосіб. Тож Кант пропонує розглядати глобальну федерацію як неполітичний правовий союз державних народів, що цілком прийнятно і для людства як такого, і для громадян окремих республік, і для керівників держав. На підтримку цього трирівневого проекту (громадянин – окрема республіка – світова федерація) Кант і висуває ідею трирівневого права (цивільного – міждержавного – світово-громадянського).

Важливо завважити, що обидва компромісні висновки (про конституційну республіку і світову федерацію) стосуються інституціалізованого оформлення подолання стану війни і встановлення стану миру. Кант працює з двома природами людини – феноменальною та ноуменальною.

Як і Гоббс, Кант уважає стан війни «природним станом» людства²⁹. Структурованість цього природного стану така, що мир і право не можуть бути реалізованими. Тут, як це справедливо зазначає Вольфганг Керстінг, Кант виступає найрадикальніше з-поміж усіх просвітників, вказуючи на неможливість вивести право і мир з військового стану³⁰. Лише в правовому режимі легітимне насилля (і лише проти правопорушника) може вести до відновлення правового стану. В умовах же природного стану навіть відсутність війни не є миром.

На відміну від Гоббса і багатьох мислителів часів Ренесансу і раннього модерну, Кант не ототожнює війну з конфліктом. Суперечність між людьми

²⁸ Доведенню цього присвячено «Лекції про політичну філософію Канта» Ганні Арендт: Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 98-100.

²⁹ I. Kant, "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf," 204.

³⁰ W. Kersting, "Die bürgerliche Verfassung in jedem Staate soll republikanisch sein," in Kant I. *Zum ewigen Frieden*, Herausgeber O. Höffe (Berlin: Akademie Verlag, 2004), 88.

є як у військовому, так і в мирному стані. Ця конфліктність людської природи полягає в тому, що в «Трактаті» (як і в «Ідеях до історії»), отримує назву «протиспільної спільності» (*ungesellige Geselligkeit*). В «Ідеях до загальної історії з огляду на світове громадянство» (1784) «протиспільна спільність» подана як засіб природи для досягнення свої історичної мети, власне, як регулятивна мета, що веде до встановлення стану світового громадянства.

«Протиспільна спільність» – це поняття, яким Кант позначає присутність людини у *співпросторі* і *співчасі* з іншими людьми. Воно безпосередньо стосується співприсутності індивідів-розумних істот в історії, де автономія морального суб'єкта пов'язана з колективним виміром людини. «Протиспільна спільність» не тотожна антагонізму, рушій війни. Натомість ідеться про спроможність людини бути співприсутньою історії, де конфлікт і суперечності індивідів можуть – за умов наявності функціональної збалансованої республіки – мати величезний творчий потенціал, що рухатиме людство до його остаточної мети.

У цьому аспекті Кантове розуміння людського духу неочікувано пов'язується і з діалектикою Гегеля, де творчий потенціал суперечності реалізується в розв'язально-зберезувальному її підваженні (*Aufhebung*), і з марксистським вченням про перманентну революцію. У Канта ми маємо повне розуміння діалектичної сили конфлікту в розвитку суспільства (хоч принцип гармонії для нього залишається керівним).

Що стосується революції, то в тіні замовчування трактату «До вічного миру» в Канта зберігається і його розуміння революції. Для нього революція – це момент переходу від архаїчного стану війни до конституційної республіки модерності. Цей перехід він аналізує і в есе «Що таке просвітництво», і в «Суперечці факультетів». Як точно помітив Мішель Фуко, подія революції становить для Канта факт появи особливої атмосфери ентузіазму всіх сучасників, байдуже, чи беруть вони участь у подіях революції, чи ні.³¹ Цей осоловий суспільний ентузіазм – свідчення про існування спільного «морального відчуття», пов'язаного із проявом спільної природи людства в прихильності до права, свободи, рівності й республіканського устрою.

Революція у Канта є моментом якісного переходу зі стану традиційного суспільства і його інституційного оформлення до стану модерної республіки, що уможливує вічний глобальний мир. Це не є тривалий процес історичних змін, як у Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, і зокрема – не «перманентна революція» Маркса і Льва Троцького, і не «пасивна революція» Антоніо Грамші.³² Кантове розуміння революції ближче до сучасної концепції

³¹ Про ці аспекти докладно описано у Мішеля Фуко в: M. Foucault, *The Politics of Truth* (New York: Semiotexte, 1997), 83.

³² Див.: K. Marx, K. Engels, *Ansprache der Zentralbehörde an den Bund vom März*. Bd. 7 (Berlin: AVD, 1973) 254; Л. Троцький, *Перманентная революция* (Берлін: Гранит, 1930) 36; A. Gramsci, *An Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935*. trans. and ed. D. Forgacs (New York: Schocken, 1988) 248.

переходу від соціально-політичних порядків закритого типу до порядків відкритого типу в новій політекономічній історії людства Дугласа Норта, Джона Воліса і Барі Вейнгаста³³ чи «революції свободи» в термінах Ганни Арендт³⁴. Визначальною рисою тут є розуміння революції не як розтягнутого в часі процесі нескінченних змін і відкладення обіцянок революціонерів на недосяжне майбутнє, а як акту переходу зі стану одного типу до іншого за неісторичною логікою опису цієї події.³⁵

Висновки

Кантове вчення про вічний мир і по цей день сучасне. У діялозі ідей «першого» і «другого» Модерну критичний запал і застосовний потенціал думок Канта може бути корисним для подолання як спокус історичного аргументу, який веде як до зради ідеалів миру, права й республіканства, так і для запобігання повернення ніщивних для життєвіту культури практик інструментальної раціональності в державотворенні.

Передусім уроком для нас є необхідність інституціонального розбудовування миру й запобігання стану війни. Пострадянська епоха була часом інституціональних лінощів і політичного декадансу як у розбудові держави, так і в оформленні *співжиття* у східноєвропейському регіоні. Свобода здавалася незаперечним правом, однак інституціональних гарантій цього права так і не було створено. Мир між колишніми республіками СРСР здавався неминучим, тож механізми регіональної безпеки і не створювалися. Кантова теза про необхідність побудови миру і його інфраструктури отримала свого кривавого підтвердження в наш час.

Другим уроком Канта є ствердження цінності творчості й самореалізації людей, зокрема в публічній політиці. Постіндустріальне українське суспільство стало ще одною жертвою пострадянської демодернізації, процесу знецінення раціонального и домінування неотрадиціоналістичних вірувань у соціально-політичному житті. Поволі цінності колективного виживання опинилися в центрі ідеологічного оформлення політики України, лишивши і ліві, і ліберальні альтернативи розвитку країни непочутими.

Ще один урок Канта полягає в цінності діялогу інтелектуалів і владних еліт. Злиденність суспільного діялогу останніх десятиріч позначилася на ідейному змісті політики. Однак і в «республіці дияволів» раціональний аргумент має значливість. Тож пасивність і зневіра інтелектуалів можуть лише сприяти подальшій демодернізації і України, і країн цілого регіону. Актив-

³³ D.C North, J.J. Wallis, and B.R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

³⁴ H. Arendt, *On Revolution* (London: Polity, 1990).

³⁵ Детальніше про розрізнення історичних та неісторичних теорій-практик революції див. тут: М. А. Мінаков, «Модерн і Революція в Україні: до питання про генеалогію Євромайдана», в *Наукові записки НАУКМА. Т. 154. Філософія та релігієзнавство* (Київ: ТОВ «Аграр Медіа груп», 2014), 45-53.

ність громадянина – запорука функціональності республіки й відтворення громадянського стану.

Другий модерн дарує нам шанс на нове просвітництво у Східній Європі. Регуманізація і внутрішньої політики країн регіону, і міждержавної політики є важливим завданням. Філософський пошук може повернути перспективу в наші непевні часи, відкрити горизонт майбутнього і відновити впливовість модерних цінностей у нашому краї.

Mykhailo MINAKOV
Modernity and Peace.

The Lessons of Kant's Applied Enlightenment

*Mykhailo Minakov – doctor of sciences in philosophy,
Principal Investigator on Ukraine at the Kennan Institute,
senior fellow at the Woodrow Wilson International Center for Scholars,
editor in chief of the Ideology and Politics Journal.*

The article contains an analysis of the major lessons of Immanuel Kant's philosophical project of perpetual peace in the context of development of contemporary political systems and international order. The author reviews the history of philosophical and legal accounts of perpetual peace, as well as the political context of Kant's project. The third part of the article offers a detailed analysis of Kant's proposals with regard to the institutional construction of constitutional republics and of a global federation of peoples. The author concludes that from the perspective of the 'second Modernity,' the experience of early Modern philosophers might assist in resuming a more active dialogue between philosophers and political leaders, as well as inviting contemporary philosophers to take a leadership role in the institutional construction of preconditions for civil peace and the prevention of wars in Eastern Europe.

Keywords: Enlightenment, peace, Modernity, second modernity, Kant, progress, contemporaneity, de-modernization, Ukraine, post-Soviet society

Bibliography

Arendt, H. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

– *On Revolution*. London: Polity, 1990.

Belwe, A. *Ungesellige Geselligkeit*. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2000.

Foucault, M. *The Politics of Truth*. New York: Semiotexte, 1997.

Gramsci, A. *An Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935*, translated and edited by D. Forgacs. New York: Schocken, 1988.

Höffe, O. "Der Friede – ein vernachlässigtes." Einleitung. In Kant I. *Zum ewigen Frieden* von I Kant, Herausgeber O.Höffe, 5-30. Berlin: Akademie Verlag, 2004.

Joung, Ho-Won. *Volkssouveränität, Representation und Republik*. Würzburg: Königshausen und Neumann, 2006.

Kant, I. "Kritik der reinen Vernunft (AA)." In *Kant, I. Werke in zwölf Bänden Band 3/4*, Herausgeber Wilhelm Weischedel, 905. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

– "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?" In *Kant I. Werke in zwölf Bänden, Band 11*, Herausgeber Wilhelm Weischedel, 51-63. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

– "Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht." In *Kant, I. Werke in zwölf Bänden, Band 11*, Herausgeber Wilhelm Weischedel, 31-51. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

– "Streit der Fakultäten." In *Kant I. Werke in zwölf Bänden, Band 11*, Herausgeber Wilhelm Weischedel, 261-394. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

– "Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf." In *Kant I. Werke in zwölf Bänden, Band 11*, Herausgeber Wilhelm Weischedel, 195-251. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

– "Metaphysik der Sitten." In *Kant, I. Werke in zwölf Bänden, Band 8*, Herausgeber Wilhelm Weischedel, 307-633. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

Karanti, L. "“Vechnyi” miri “liberal’nyi” mir: tri punkta nevernoi interpretatsii». V *Kantovskii proekt vechnogo mira v kontekste sovremennoi politiki : materialy mezhdunarodnogo seminara*, pod redaktsiei A. S. Zil’bera, A. N. Salikova. Kaliningrad : Izdatel’stvo BFU imeni I. Kanta, 2013. 131-42

Kersting, W. "Die bürgerliche Verfassung in jedem Staate soll republikanisch sein" In Kant I. *Zum ewigen Frieden*, Herausgeber O.Höffe, 87-108. Berlin: Akademie Verlag, 2004.

Krauze, I. "Kant i ego vremia. Traktat “K vechnomu miru» na fone frantsuzskoi revoliutsii i posleduiushchikh vojn”. V *Kantovskii sbornik*. Kalinigrad: Izdatel’stvo RGU imeni I. Kanta, 2013. 33-45

Marx, K., und F. Engels. *Ansprache der Zentralbehörde an den Bund vom März 1850, Band 7*. Berlin: AVD, 1973.

Minakov, M. «Modern i Revoliutsiia v Ukraini: do pytannia pro henealohiiu Ievromaidana». V *Naukovi zapysky NaUKMA, Tom 154. Filosofiia ta relihiieznavstvo*. Kyiv: TOV «Ahrar Media hrup», 2014. 45-53

North, D.C., J.J. Wallis, und B.R. Weingast. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Paulsen, F. *Kant, der Philosoph des Protestantismus*. Berlin: W. von Gruyter, 1900.

Plessner, H. «Ungesellige Geselligkeit. Anmerkungen zu einem Kantischen Begriff.» In *Die Frage nach der Conditio humana*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985. 100-23

Ripstein, A. *Force and freedom: Kant’s legal and political philosophy*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 2009.

Trotsky, L. *Permanentnaia revoliutsiia*. Berlin: Granit, 1930.